

Fordypning i helse og hygiene

av Asbjørg Vestli, museumspedagog ved Anno Domkirkeodden

Få århundrer har hatt så stor utvikling som 1800-tallet, og derfor bør mange få interesse for hvordan folk levde på den tiden. Spesielt kan det være interessant å finne ut hvordan det sto til med helsen og hygienen til folk. De fleste levde fortsatt av jordbruket, og spesielt på Hedmarken var det flest bønder eller husmenn.

Husmenn:

En husmann var en mann som leide en plass, det vil si et lite gårdsbruk som lå under en gård, og som fra gammelt av ble sett på som en del av gården. Det var bonden på gården som eide husene og den vesle åkerlappen som husmannen brukte.

Husmannen måtte betale en årlig avgift til bonden for plassen. Husmannsfolkene betalte for seg med arbeid på gården. Både mannen, kona og barna måtte arbeide på gården når bonden hadde behov for arbeidshjelp.

Mange husmenn var til å begynne med gårdbrukersønner eller gift med gårdbrukerdøtre. Det var bare én sønn som kunne arve gården og drive den videre – de andre måtte finne seg annet arbeid, som tjenestefolk, håndverkere eller husmenn.

Bøndene trengte mye arbeidskraft for å drive gårdene sine, både på åkrene, i skogen og i fjøset. Husmannsfolkene var helt avhengige av bonden på gården og det de kunne tjene der.

Husmennene eide nesten ingen ting. De var fattige, bodde trangt og dårlig, hadde lite mat og ofte måtte barna dele både på sko og klær. Mange lærte ikke å lese og skrive.

En misjonær som reiste rundt i Norge, hadde en opplevelse som forteller om hvor dårlig det kunne stå til på enkelte husmannsplasser. Han fortalte om denne opplevelsen til Eilert Sundt, som deretter beskrev det i boka med tittelen «Om renslighets-stellet i Norge»:

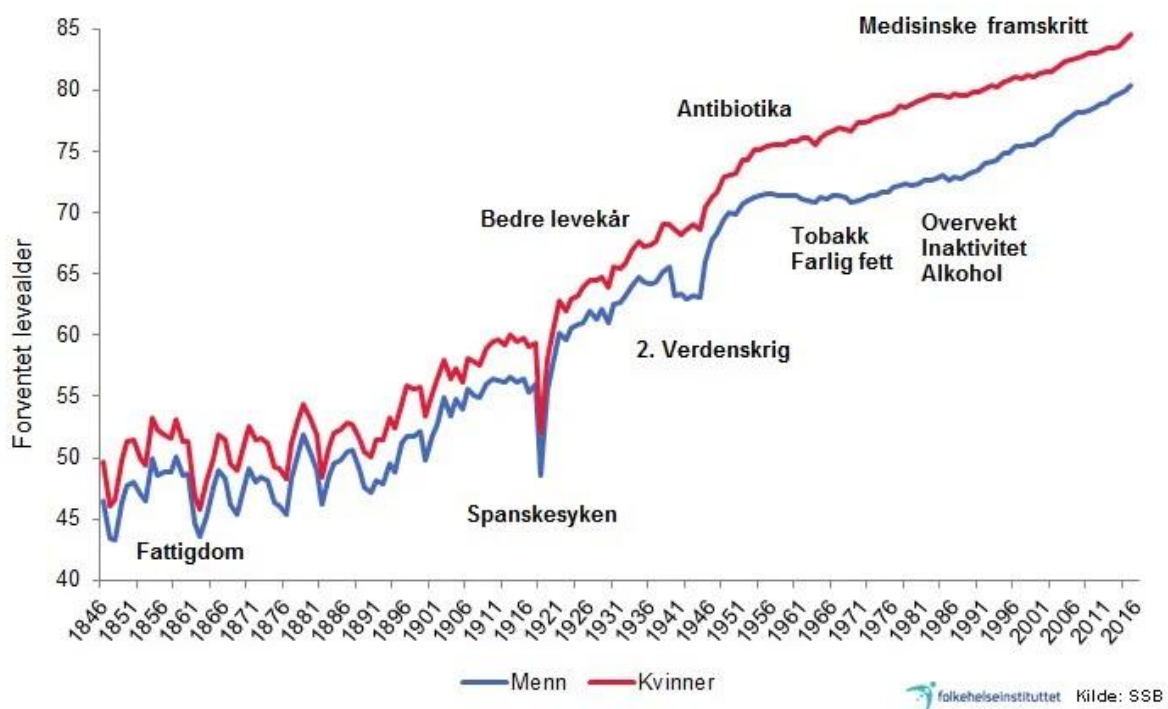
Da misjonæren kom på besøk til familien på en husmannsplass i Østerdalen i 1869 fant han en enkemann med fire barn. Det var mars måned, så det var fortsatt vinter og den eldste gutten på 11 år hadde bare en trøye med et lerretsbelt i livet, ikke noe mer. Broren på 9 år hadde en bukse på, ikke noe mer, og søstera, ei jente på 7 år, hadde bare et ermeforkle som ikke gikk sammen bak. Minstejenta på 3 år hadde ei trøye, ikke noe mer.

Det er hjerteskjærende å lese om slik fattigdom bare 150 år tilbake i tid. Det sier seg selv at når det er så stor nød i en familie, er det ikke hygiene de tenker mest på. Det gjelder å få mat på bordet og ved til fyring.

Mye på grunn av befolkningsveksten, økte antallet husmenn og var på sitt høyeste i 1855. Etter hvert ble det mange flere husmenn og tjenestefolk enn bønder. Årsakene til at befolkningen vokste var flere:

Det ene var en bedring i kostholdet, og det ble produsert mer og bedre mat på gårdene. Den aller viktigste faktoren mht. kostholdet var allikevel innføringen av poteten.

Den andre hovedårsaken er knyttet til kampen mot de store utbruddene av epidemiske sykdommer som kolera, tyfus, tuberkulose, kopper med flere. På midten av 1800 tallet oppdaget vitenskapsmenn bakteriene og den rollen de spilte for de store smittsomme sykdommene. Det ble bygget lasaretter som isolerte de syke fra den øvrige befolkningen, og etter hvert kom også vaksinasjonen mot disse sykdommene. Ikke bare ga det seg utslag i en forbedret helsetilstand i befolkningen, men det viktigste var en drastisk nedgang i barnedødeligheten.

I tillegg ble man oppmerksom på at det var en sammenheng mellom god hygiene og god helse. Tidligere ble ikke skitt regnet som farlig, men heller skamfullt.

Det var lite opplysninger om sammenhengen mellom god hygiene og god helse midt på 1800-tallet, og hvordan kom man så ut med denne informasjonen? Det fantes flere aviser i Norge på den tiden, men på husmannsplassene var det ikke penger til «å holde avisa», som man sa. Det betyr at den informasjonen som sto der, ikke var tilgjengelig for en stor del av befolkningen. På storgårdene på Hedmarken var det nok flere som holdt avisa, men i 1865 var det fortsatt vanlig at mye av informasjonen ble formidlet på kirkebakken etter søndagsprekenen.

Selv om dårlig hygiene kunne handle om uvitenhet på 1800- tallet, var det også mangel på ressurser.

Kroppsvask:

Lørdag var vaskedagen for 150 år siden. Grunnen var at man skulle i kirka dagen etter, og da måtte man være ren. Man vasket bare det som var synlig, og så skiftet man til penklær. Klesskift hang sammen med kroppsvask. Hadde man vasket seg, ønsket man å ha på rene klær.

I de husene hvor mannfolka kun vasket seg til helgene, sto ikke vaskevannsfat framme. Likens var det heller ikke noe håndkle hengende. Noen steder vasket man seg i vassøsa og skyllet den etterpå, eller i kopper som ennå ikke var vasket. Det var ikke så vanlig at man hadde egne vaskefat til å vaske seg i. Eilert Sundt forsvarer her bøndene, og sier at grunnen til at det var så dårlig med vaskefat og håndkle, var at de ikke hadde råd og mulighet til å skaffe det. Mange hadde heller ikke råd til såpe, så noen brukte lut. Bare få steder kokte man såpe til eget bruk.

Even Lundby ble født i 1856 i Furnes på Hedmarken. Hans barnebarn, Sven Erik Lundby, skrev ned hans livshistorie i 1943/44. Dette er en unik nedtegnelse som beskriver hverdagslivet til en bonde på Hedmarken fra midten av 1800-tallet og fram til 2. verdenskrig. Han forteller: «Vi vaske øss da forsyne meg itte hår dag ti ansiktet hell! Om vi itte vaske øss riktig hår dag, så vet du vi vaske øss åt syndan».

Men det var helt klart en forskjell fra husmannen til mannen på storgarden. En husbond kunne ha bort imot ti skjorter til forskjellig bruk. Det at de hadde flere klesplagg, påvirket hyppigheten av kroppsvask. På Hedmarken vasket storbøndene seg omtrent tre ganger i uka.

Når det gjelder små barn, var det ulikt utover i landet hvor ofte de ble vasket, men mange steder var det vanlig med 1-2 ganger i uken fram til 3-4 års alderen. Det var folkeskikk at barna ble vasket før de gikk på skolen. Bade dem gjorde man nesten aldri, det kunne være farlig for barnet.

En noe særegen måte å vaske seg på var munnvask, som Eilert Sundt her skriver om:

Men i forbindelse hermed må denne egne måte nævnes, som man kalder at *mundvaske* sig. Det går så til, at man suger munden fuld af vand, holder dette så længe, til det bliver lunkent, og så sprøiter lidt ad gangen ned i den hule hånd for dermed at vaske sig enten blot på hænderne eller endog i ansigtet. Allererførst traf jeg til at høre om dette i *Sogn*, siden har jeg fundet spor af samme kunst i *Gudbrandsdalen* og ellers hist og her. Dels kan der være virkelig kjælenskab med i spillet (man vil nødig vaske sig i koldt vand), dels og især er det for hastværkets skyld, at en og anden en enkelt gang kan hjælpe sig på den vis, når han har fået en flek på sig og ikke finder en skål i øieblikket.

Håndvask før og etter måltider var så å si ukjent, og vi vet at de gikk rett fra fjøset og satte seg til bords. Det kan være mye bakterier i et fjøs og blant dyr, så det var ikke så bra. På landsbygda spiste man ofte rett fra bordet, og det var gjerne dårlig rengjort.

Kilde: Folkehelseforeningen
Tegnet av: Dagfinn Werenskiöld

Bading:

Bade gjorde man til jul, men det hendte også at man tok et bad når arbeidet hadde vært ordentlig møkkete, eller at det var begravelse eller bryllup midt i uka. Vannet kunne ikke så lett skiftes, så det var nok ikke så rent vann til sistemann som skulle bade.

Når kvinnene hadde perioden sin, vasket de seg nok oftere, og kanskje de tok en dukkert i Mjøsa eller i elva? Som Karen sier i filmen: «Je har itte undertøy, men bruker noen filler når det er den tida i måneden». Undertøyet er ikke noen ny oppfinnelse, men det var ikke alle som hadde så mye klær.

Folkebad:

På slutten av 1800-tallet ble det installert baderom i enkelte velstående boliger i Christiania, men først etter andre verdenskrig ble baderom standard i nyere boliger. I og med at det var få som hadde tilgang til bad, ble det arbeidet for badesaken, og å øke tilgangen på offentlige bad. Det første offentlige badet i Norge ble åpnet i 1861 under navnet Torvgatas folkebad, og lå i Oslo. Det kom etter hvert flere folkebad, først og fremst i de store byene. Man mente at dersom man hevet standarden for kroppsvask, så ville man vinne fram med hygiene på andre områder. Man orket ikke skitne klær når man selv var ren.

Klesvask:

Mange var så fattige at de hadde bare ei skjorte, så da måtte de gå skjorteløse mens den var til vask. Arbeidsklær ble som regel vasket annenhver uke. Even Lundby forteller: «Om måndan att var det å gå ti den gamle habitten. Je trur nok vi kan sea at skjorten gikk ti tre vikur da. Og buksen vart nå stive».

Buksene var av vadmél, det vil si ull. Det var tungt og vanskelig å vaske, og det var nok derfor de ikke ble vasket så ofte. Plagg av strie, lin og bomull ble brukt som skjorter og underkjoler. Innføringen av bomullslerret førte til at undertøy ble mer vanlig. Før den tid gikk man uten truser. Lerretsundertøy tar svette og urenslighet til seg og ble vasket oftere. Det var en stor forbedring med tanke på rensligheten.

Sengetøy:

Sengetøyet ble sjelden vasket på 1800-tallet. Grunnen til dette er at det på Hedmarken var mest vanlig med en overfell av saueskinn. Madrassen var av halm og oppå der ble det lagt en underfell av kalv som gjorde tjeneste som vår tids laken.

Fellen ble luftet og banket, men sjelden vasket. Dersom man skal vaske en skinnfell, må den behandles etterpå slik at den ikke blir stiv. En fell kunne vare i 4-5 år, og det var mange som hadde vinter- og sommerfell. For å kvitte seg med lopper og lus, la man skinnfellene ut i kulda eller ute i sola på særs varme dager.

Et mer påkostet sengeutstyr var underlaken og overlaken av fjør dekket av laken. På storgardene og hos embetsmennene kunne dette forekomme.

Fra midten av 1800-tallet ble det mer og mer vanlig å ligge i linnet, en slags underkjole, om natta. Dette førte til at sengetøyet holdt seg rent lenger. Skitten ble sittende i linnetet i stedet for i sengeklærne. Grunnen til at det ikke hadde vært så vanlig tidligere, var at man mente at linnet ble slitt, og at det hadde bedre av å henge til lufting på en stol om natta.

Matskikk:

Når man spiste grøt og suppe, hadde alle hver sin skje, og den tørket man bare av på skjorta og satte i en sprekke i veggen etter bruk. Man brydde seg mindre om at flue brukte den som tumleplass mellom måltidene. I dag vet vi at det er noe som heter dråpesmitte, og vi vil blant annet unngå å drikke av samme flaske, så for oss er det helt utenkelig at vi skal spise av samme fatet. Rundt om i verden finnes det fortsatt kulturer der dette er vanlig, og hvor man spiser med fingrene.

Boforhold:

Husene på husmannsplassen var ofte i dårlig stand. Det var trekkfulle og kalde boliger, og ofte var det både mus og rotter som hadde tilhold der. Rengjøring foregikk stort sett til jul og St.Hans, så særlig rent kunne det ikke være. Trangboddhet var også vanlig, så når noen ble syke, var det stor sjanse for at de andre ble smittet. Under Korona-epidemien har vi blitt oppfordret til å holde avstand dersom noen i familien blir smittet. Mange har så god plass at det lar seg gjøre å sove på eget soverom, og enkelte har til og med flere bad. Det er interessant å tenke på hvor stor forskjell det er i forutsetningene nå og for bare 150 år tilbake.

Hårstell:

Å pynte håret henger sammen med å vaske ansiktet, og dermed var skikken at de på steder hvor man vasket seg daglig, så kjemmet man håret daglig. Det var nokså vanlig med hodelus, men det kan sies at det oppsto lettere der det var en ussel levemåte. Even Lundby forklarer: «Det kalte'n ren og uren det dama. Var'n itte lusetete var'n ren, og var'n lusetete så var'n uren.» Ofte var det lus i sengeklærne, og særlig i de sengene som gikk på omgang. Det var om å gjøre å bli kvitt lusa, men loppa var det ikke så nøye med. Lundby forteller videre: "Det var ingen som regne med det at det gikk an å bli kvitt den."

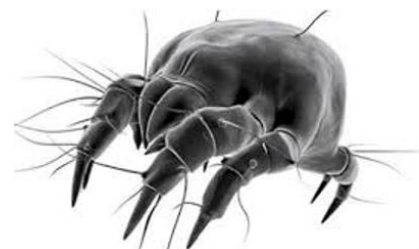

Hodelus

Foto: Fhi

Verre var det med skabbklåen, som er en type midd som spiser hud og kryper under huden hvor den legger egg. Skabbklåen smittet lett, og det var vanskelig å finne kur mot dette. Men som Eiler Sundt skriver: «Det synes dobbelt skammelig tillige at være beladt med skab, siden det var avgjort, at renlighed kunne forebygge og lægebehandling udrydde stygheden.»

Det var ulikt hvor mye skabbklåen var utbredt i landet, og i enkelte distrikt var det mer enn andre. Da Sundhedskommisionen ble opprettet i 1856, sendte de ut en plakat om skabbklåens natur og helbredelsesmåte til «hver bondes hus» som det het den gang. En stor utfordring var at fattigfolk ofte manglet klær og sengeklær til å skifte med under kuren.

Skabb

Illustrasjon: Fhi

Sanitærforhold:

For 150 år siden var det vanlig at man gikk på en gjødselhaug når man skulle gjøre sitt fornødne. Det kunne også skje i fjøset, eller bare fra en stang som var plassert i husveggen. Eilert Sundt skriver om sanitærforholdene, og stusset over mangelen på egne avtreder. Han peker på at: «*Det kan medføre at bluferdigheten svekkes, helbredet kunne lide og at jordbruket gikk glipp av gjødsel.*»

Noe av grunnen til at man ikke brydde seg om gjødsling fra mennesket, kan være at det ble sett på som urent. Eneste mulighet for å unngå smitte var å ikke tenke på det, heller ikke røre det. Etter hvert ble det mer og mer vanlig å bruke mannegjødsel, og særlig der man ikke hadde annen gjødsel. Det førte til at man bygde seg egne avlukker, men mest for at det ikke skulle regne på avfallet og bli ødelagt, og hadde ikke noe med bluferdigheten å gjøre. Det kunne være store forskjeller fra bygd til bygd hvor mange som hadde slike avlukker på gården. Omkring 1870 var det mange doer i Norge, men antallet varierte ut ifra geografien. Rundt Mjøsa var det nokså vanlig, men ikke på husmannsplassene.

Jonas Frykman og Orvar Löfgren skriver i sin bok *Det kultiverte mennesket* om livsstilen til menneskene i bondesamfunnet og den nye middelklassen i Sverige i årene 1880-1910. De skriver om en spesiell måte å gjøre sitt fornødne på. En gammel kone stilte seg opp på gården og holdt skjørtet fra seg en liten tanke, noe som avslørte hva hun holdt på med. Etterpå dyttet hun klærne inn i skrittet og tørket seg. Det luktet alltid sterkt av gammel urin av henne. I følge Frykman og Löfgren var det vanlig at småbarn gikk med kilt når de var så store at de kunne bevege seg på egenhånd. Da kunne ungene gjøre fra seg uten at de griset til klærne sine. Bæsjen ble bare plukket opp med et par fliser og kastet på varmen.

I dag vet vi at det er mye smitte i avføring, men en historie fra Nord-Østerdal tidlig på 1900-tallet forteller om tidligere uvitenheten rundt dette. En ungdom som reiste gardimellom og kløyvde ved fikk sitte til bords på en av gardene. Matmora gikk så ut et ærend under måltidet. Døra gled ikke helt igjen og vedkløyveren så ut og at kjerringa løfta på stakken, satte seg på huk, grep møkka med ei hånd og kasta den bortover tunet. Hun dro ned stakken og fortsatte å servere ved bordet.

Hos de i overklassen ble det relativt vanlig å skaffe seg en nattstol. Grunnen var bekvemmelighet, slik at man slapp å gå ut om natta for å gjøre sitt fornødne. Det var en stol med hull i midten og en beholder under. I Norden var det på slutten av 1800-tallet veldig vanlig med pottestoler for barn. Den hadde ryggstø og armlener. I mange hjem kunne man også finne potta under senga. Den ble først og fremst brukt om natta.

Vannklosett er ingen ny oppfinnelse, det første ble installert i Christiania allerede rundt 1860. På begynnelsen av 1900-tallet var det flere vannklosett i Norge, helst i de store byene. Utfordringen var lite utviklet vann- og avløpssystem, og ofte ble avfallet sluppet rett ut i elver og fjorder. I dag er det installert vannklosett i nær sagt alle boliger i Norge. Dette har ført til en klar forbedring i hygienen, ved at avfallet blir ført bort fra boligen i rør. Problemet med vannklosett er at ett toalettbesøk som i seg selv produserer 0,5 liter avfall, gir et forbruk fra 6 til 20 liter vann av drikkevannskvalitet.

Før dopapirets tid brukte menneskene det de hadde for hånden. Det finnes flere beretninger om de som brukte fingeren å tørke seg med, og så tørket fingeren i vått gress. Avhengig av årstiden brukte de gress, blader, mose eller snø. Iblant fantes pinner som var stukket inni et hull i doveggen, og som kunne brukes av dem som ønsket det. Det ble også mer vanlig å bruke aviser, telefonkataloger, regninger og annet papiravfall. Den første kjente fabrikkproduksjon av toalettpapir i Skandinavia begynte i Munksjö i Sverige på 1880-tallet.

Sunnhetskommisjonen og sunnhetsloven:

I 1856 ble "spedalske distrikter" pålagt å opprette sunnhetskommisjoner. Pålegget om å opprette sunnhetskommisjoner ble utvidet til å gjelde hele landet i 1860. Ifølge loven skulle sunnhetskommisjonen (og dermed distriktslegen) "have sin opmærksomhed henvendt paa stedets sundhedsforhold, og hvad derpaa kan have indflydelse". Sunnhetskommisjonen mente at man skulle bade hver uke og vaske seg hver dag.

En annen viktig faktor i forbedringen av landets helse, var Sunnhetsloven som kom i 1860. Sunnhetsloven av 1860 har hatt avgjørende betydning for utviklingen av norsk helsevesen, for organisering av tjenestene, det forebyggende helsearbeidet, og for helseprofesjonene. Lovens viktigste redskap var sunnhetskommisjonene, senere kalt helseråd, som ble opprettet i alle landets kommuner.

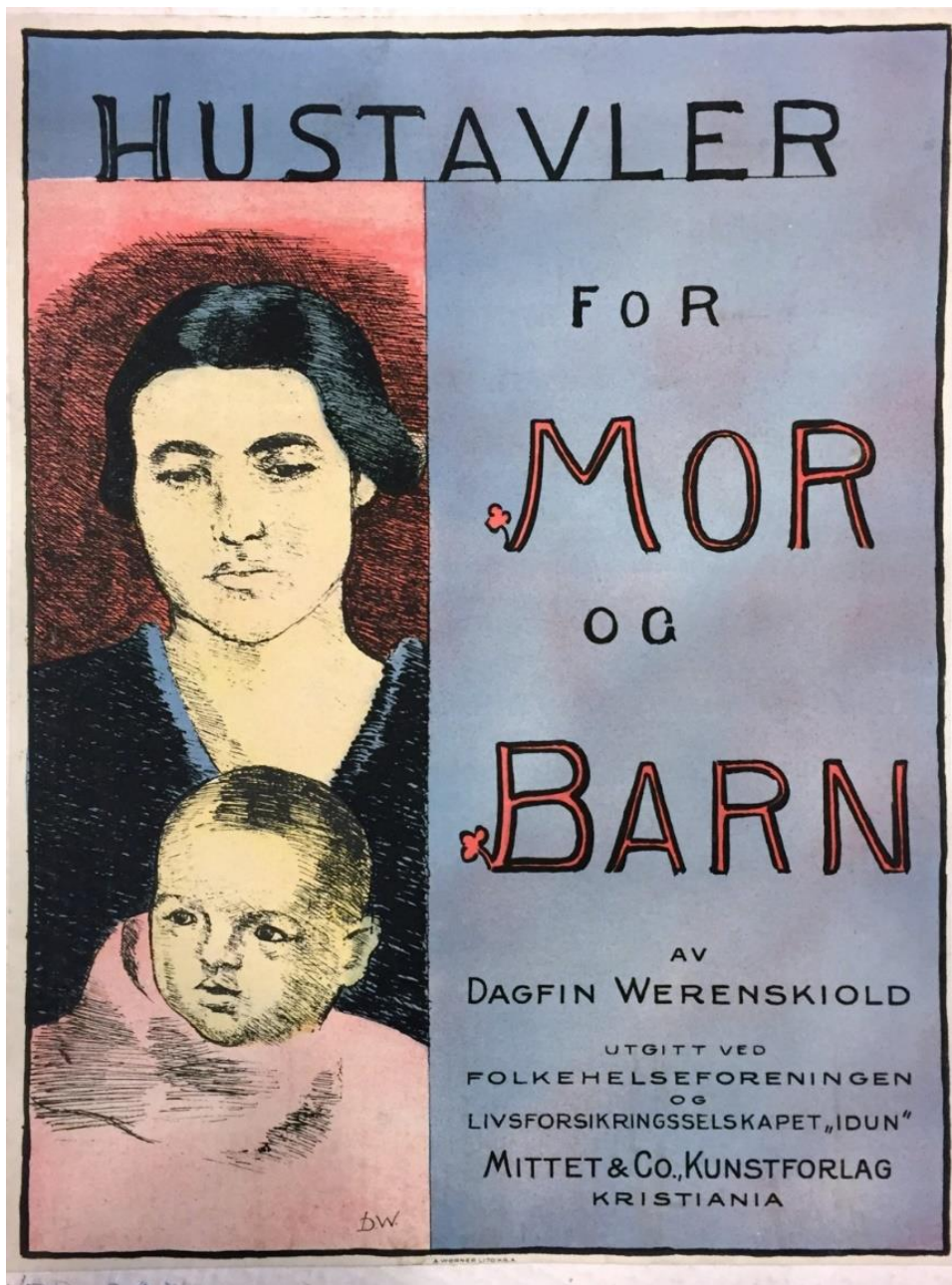
Utviklingen:

Mellomkrigstida var preget av en omfattende satsning på forebyggende helsearbeid i Norge. Fysisk fostring, næringsrikt kosthold, strengt søvnregime og forbedret hygiene sto sentralt. Det var en massiv mobilisering av frivillige og fagfolk.

I 1923 utga Folkehelseforeningen en mappe med planser tegnet at Dagfin Werenskiold. De ble kalt «Hustavler for mor og barn» og var korte samlinger med leveregler. De kunne henges på veggen, og være grunnlag for fortelling og forklaring.

Arbeidet bar frukter. Til tross for økonomiske krisetider, nød, høy arbeidsledighet og politisk uro fikk folk flest bedre helse. Infeksjonssykdommene var på retur, barnedødeligheten falt, og forventet levealder økte. Skolebarna ble i løpet av få år friskere, sterkere, større og renere.

Utviklingen har fortsatt etter andre verdenskrig og fram til i dag. Vi har blant annet fått ny teknologi som har gjort det lettere å ha god hygiene. Vaskemaskiner har blitt allemannseie, og nær sagt alle har tilgang på bad med badekar eller dusj. Selv om vi i dag vet at det er sammenheng mellom god hygiene og god helse, ble vi gjort ekstra oppmerksomme på det under korona-epidemien som kom i 2020. Helsemyndighetene oppfordret til god håndhygiene ved å vaske eller sprite hendene ofte. Dette har igjen ført til at befolkningen generelt holder seg friskere.

Kilder:

Berg, Arngeir og Ottosen, Rune (1988) *Med hjertet i døra. Et bidrag til doens historie*. Oslo: Tiden Norsk Forlag A/S.
Frykman, Jonas og Löfgren, Orvar (1994) *Det kultiverte mennesket*. Norsk utgave: Pax forlag. Originalens tittel: *Den kultiverande människan*. (1979)
Sundt, Eilert -Verker i utvalg (1975) *Om renligheds-stellet i Norge*. Oslo/Gjøvik: AS Norbok.
Fra kaupang og bygd 2010
Lundby, Sven Erik *Bestefarboka*. Furnes historielag 2013
Gotaas, Thor og Vingelsgaard, Roar (2019) *Norske utedoer*. Gyldendal

Nettressurser:

Fra rent til nyvasket: Ingun Grimstad Klepp (2003) SIFO
http://sifo.no/files/file48508_fagrappport2003-2.pdf
Tidsskrift for den norske legeforening: http://www.tidsskriftet.no/?seks_id=203254
Store norske leksikon: <http://www.snl.no/l%C3%B8rdag>
Folkehelseinstituttet: <http://www.fhi.no>
Wikipedia: <http://no.wikipedia.org/wiki/Vannklosett>